

ОКСАМИТОВІ РЕВОЛЮЦІЇ 1989: КІНЕЦЬ ІСТОРІЇ, ЩО ЗАТЯГНУВСЯ?

Яна Примаченко

Інститут історії України, Національна Академія Наук України
ORCID: 0000-0003-2506-787X

Михайло Мінаков

Інститут Кеннана, Міжнародний науковий центр ім. В. Вілсона
ORCID: 0000-0002-0619-7321

Народи Сходу Європи корінним чином змінили політичні та суспільно-економічні моделі свого розвитку у «довгий 1989 рік». Спираючись на перші досягнення перебудови у СРСР та пов'язану з нею лібералізацію у зовнішній політиці, у період з 1989 по 1991 рік східноєвропейські народи почали всебічну трансформацію, спрямовану, як тоді здавалося, на встановлення демократії, верховенства права, вільного ринку та національної державності. Тридцять років після початку цієї трансформації з'явилася можливість розглянути, чого саме досягли народи нашого регіону.

Це число спрямовано на вивчення спадку тих демократичних та авторитарних рухів, які почалися в соціалістичних суспільствах Югославії, Центрально-Східної Європи та СРСР у 1989–91 роках. Статті, вміщені у цьому числі аналізують складні взаємозв'язки між політичними, соціальними та економічними акторами, що привели до виникнення нових політичних режимів, національних та транснаціональних рухів, а також економічних реалій у регіоні.

Ми маємо зазначити, що тема цього числа була визначена під час дебатів на Європейському історичному форумі (ЄІФ). Цей Форум відбувся 21–22 травня 2019 року в Берліні за сприяння Фонду ім. Гайнріха Бьоля та російського Міжнародного історико-просвітницького, благодійного й правозахисного товариства «Меморіал».

Цьогорічний Форум було присвячено річниці «оксамитових революцій». Організатори запропонували учасникам до обговорення тему «30 років після 1989 року: Свобода від чого? Свобода для чого? Спадщина авторитаризму у Східній та Південно-Східній Європі. Як сьогодні тлумачиться 1989-й рік». До участі були запрошені як науковці старшого покоління, на очах якого відбувалися ці доленосні події, так і молоді дослідники — ровесники «оксамитових революцій».

Не менш широкою була і географія Форуму. Фактично організатори запросили не тільки науковців з країн Центрально-Східної Європи, які були в авангарді революційних процесів, але й учених з Південно-Східної Європи та пострадянських країн. Дискусія показала, що «1989 рік» є досить умовною датою. Для представників

окремих регіонів точка «переламу», що спричинила падіння комуністичних авторитарних режимів, варіювалася у діапазоні кількох років до і після зазначеного року. У випадку Польщі ця дата напевно відсувається якнайдалі у часі і сягає початків профспілкового руху «Солідарності». Тож логічно говорити про «довгий 1989 рік» як момент початків трансформації народів нашого регіону.

Загалом у польській національній історіографії великого значення надається саме «Солідарності», яка і заклала передумови для повалення Берлінського муру. В цьому їх підтримують німецький історик Леонід Люкс та американська дослідниця Марсі Шор. Зокрема, перший вважає, що Польща завжди відігравала роль слабкої ланки у зовнішньому поясі безпеки СРСР. Саме з неї розпочався демонтаж радянської системи у Центральній Європі (Lyuks 2013: 22). Своєю чергою Марсі Шор розглядає «Солідарність» як національно-визвольний рух, який зміг об'єднати весь польський політичний спектр від правиці до лівиці. За інших обставин вони просто не опинилися б в одному таборі (Shore 2014).

Амбітна спроба організаторів форуму знайти спільне і відмінне в каскаді «оксамитових революцій» видалася доволі вдалою. Проте дати історичну оцінку тим змінам, що відбулися з моменту падіння Берлінського муру — уособлення твердині авторитаризму, — виявилася непереконаливою. Головним каменем спотикання став той відкат від демократично-правових орієнтирів, який тепер переживають народи Центрально-Східної Європи. Хвиля популізму, антидемократичні настрої та ностальгія за комунізмом «накрили» низку країн регіону, серед яких і флагмани історичних змін 1989 року — Польща та Угорщина (Bazhan 2020).

Відвертим викликом для сучасного світу стала і позиція Росії. У 2005 році президент Російської Федерації Владімір Путін назвав розпад Радянського Союзу «найбільшою катастрофою ХХ століття» (Khavkin 2010). А вже з 2007 року Росія стала головною ревізійністською силою, що прагне перегляду результатів Холодної війни. В цьому контексті питання незавершеності трансформаційних процесів, запущених 1989 року, стає поряд із проблемою незворотності змін в умовах глобальної кризи ліберальних цінностей.

Особливого значення набуває категорія свободи як найвищої людської цінності, оголошеної ще під час Великої Французької революції. Свого часу Зігмунд Фройд говорив:

«Більшість людей насправді не хочуть свободи, тому що вона передбачає відповідальність, а відповідальність лякає людей» (цит. за: Sereda 2018).

Ця думка була детально розвинена в роботі Еріха Фромма «Втеча від свободи», де він підіймає питання спорідненості авторитаризму з феноменом такої «втечі» (Fromm 2018).

Доволі символічним — і навіть пророчим — описом сучасної ситуації щодо *Вибору 1989 року* можна вважати казус, який стався 9 листопада 2009 року під час святкування двадцятої річниці падіння Берлінського муру. Тоді, в рамках приуроченого до дати «Фестивалю Свободи», була створена масштабна художня інсталяція з тисячі полістирольних доміно, що їх німецькі школярі та художники

розмалювали гаслами «мир» та «свобода». Доміно були вишикувані вздовж двокілометрової лінії колишнього муру. Колишній президент Польщі і лідер Солідарності Лех Валенса під радісні вітання і спалахи камер штовхнув перше доміно, спричинивши ланцюгову реакцію, яка мала символізувати епоху змін, запущену оксамитовими революціями. На превеликий жаль організаторів та учасників дійства, останнє доміно встояло (Beasley-Murray 2013).

У метафізичному вимірі Берлінський мур все ще існує не тільки в головах пересічних громадян народів Східної Європи, але і в ментальних мапах європейського та російського політичного істеблшменту. Це проковує повернення в політичний порядок денний старих дискурсів і практик. Нині в серці Європи триває нова неоголошена війна. Як наголошує Леонід Люкс, незалежна Україна, особливо після Помаранчевої революції 2004 року, уподібнилася до комуністичної Польщі часів Солідарності. Євромайдан, якій підняв на свої прапори європейські цінності, спробував створити новий форпост свободи — місцем, звідки мав би бути подоланий ментальний Берлінський мур. По суті російська інтервенція у 2014 році стала останньою спробою колишньої імперії втримати статус-кво на території пострадянського простору (Lyuks 2013). Тож питання, як тлумачити 1989 рік в часи тридцятої річниці, є як ніколи актуальним.

Європейський історичний форум надихнув редакцію журналу присвятити темі «довгого 1989 року» окреме число і запросити учасників дискусії та всіх зацікавлених дослідників присилати свої наукові статті. Звісно, що дотриматися ідеального балансу і представити зважений погляд на «оксамитові революції» з перспективи всіх країн, охоплених цим феноменом, неможливо априорі через обмежений обсяг видання та масштабність завдання. Натомість редакція зосередилася більшою мірою на т. зв. «українській кризі»¹ як певній антитезі 1989 року. Дане видання є спробою показати, як і чому політика «нового мислення» Горбачова перетворилася на політику «русского мира» Путіна.

Число відкриває дослідження Тетяни Пояркової та Інни Плотницької, які описали процес становлення патрон-клієнтських відносин у СРСР. Дослідниці поставили перед собою амбітне завдання описати весь період від моменту становлення радянського Союзу до перебудови. Клієнтелізм вони визначають як поєднання потенційного примусу й експлуатації з добровільними відносинами та вимушеними взаємними напівлегальними зобов'язаннями. Залежність політичного процесу в незалежній Україні від впливових персоналій, які де-факто розмінюють власну лояльність на певні преференції, на думку дослідниць, успадковано від радянської системи. З іншого боку, саме номенклатура стала рушійною силою повалення радянської системи. Адже саме вона порушила «соціальний пакет», що виник після системної відмови від репресій і став основою відтворення СРСР.

Клієнтелізм радянського зразка дотепер визначає політичні процеси в незалежній Україні. Попри певні сподівання, Євромайдан не зміг розірвати порочне

¹ «Українська криза» — не надто вдалий, але широко-вживаний термін для позначення подій в Україні у 2013–15 рр.

коло. Як відзначають Пояркова і Плотницька, майже тридцятирічне існування пострадянської України демонструє, що попри демократичні процедури й інституції відбувається заповнення кола впливових посад особами, особисто відданими переможцям виборчих перегонів. Прихід до влади «команди Зеленського» не змінив загальний підхід. Провідні посади в державі обсіло близьке оточення Президента: друзі, родичі, колеги з «95 кварталу».

Розглядаючи феномен становлення клієнтелізму в контексті теорії модернізації, дослідниці схиляються до думки, що запозичений та насильницький характер радянської модернізації сприяв перетворенню соціальних механізмів на інституціональні гібриди. У післясталінський період патрон-клієнтські стосунки забезпечували формування і відтворення радянського панівного класу. Поступово саме ці стосунки з периферійних перетворилися на засадничі для існування радянської системи, хоча при цьому підточували її з середини. Адже клієнтелізм призводив до системного порушення закону, що культивувало в номенклатурі такі якості як кар'єризм, неприхований цинізм та аморальність.

Дослідниці вважають, що за часів перебудови патрон-клієнтські стосунки перетворилися на поле, де легальне і нелегальне компенсували відсутність горизонтальних зв'язків у суспільстві. В умовах жорсткої конкуренції за ресурси, що виникла під час розпаду СРСР, номенклатура опинилася в привілейованому становищі, ставши головним бенефіціаром створених на уламках Радянського Союзу незалежних республік. Саме клієнтелізм забезпечив її виживання і навіть процвітання в незалежній Україні.

Стаття Івана Гомзи та Дениса Терещенка пропонує поглянути на поведінкові патерни в середовищі партійної еліти Німецької Демократичної Республіки (НДР) у період розгортання «оксамитової революції» 1989 року. Автори застосували теоретико-ігрову модель щодо наявних джерел, щоб визначити кореляцію між віком партійних функціонерів і їх схильністю підтримати курс на лібералізацію політичної системи НДР. Дослідники доходять висновку, що ідея лібералізації системи мала широку підтримку серед німецької номенклатури. І це, зрештою, уможливило «Зміну» в розвитку розділеної Німеччини.

Уртак Гаміті пропонує читачам аналіз подій 1989 року у Югославії з перспективи косоварів. На відміну від Центрально-Східної Європи, де транзит від авторитаризму до демократії пройшов ненасильницьким шляхом, розпад Югославії розтягнувся на довгі десять років. Альфою й омегою цього конфлікту став конфлікт довкола статусу Косова, починаючи з призупинення політичної автономії краю центральним урядом Югославії і закінчуючи утвердженням його незалежності. Хаміті показує, як у Югославії націоналізм прийшов на зміну комуністичній доктрині. Власне, саме націоналізм правлячої сербської еліти спричинив низку збройних конфліктів у Словенії, Хорватії, Боснії та Герцеговині за спірні території. Автор фокусується на подіях 1989–1991 років в Косові, а саме: руху за права людини. Хаміті вважає, що вони заклали основу руху косоварів за свободу і незалежність.

Дослідник переконаний, що у випадку з Косовим ненасильницький шлях виходу зі складу Югославії, апіорі, не був можливий через низку насамперед

суб'єктивних факторів — неготовності Слободана Мілошевича відпустити «бунтівну провінцію». Залучення країн НАТО для розв'язання конфлікту у випадку Косово було єдино можливим сценарієм. Хаміті переконаний, що випадок Югославії варто розглядати окремо від процесів у Центрально-Східній Європі, запущених падінням Берлінського муру, оскільки розпад Югославії був спричинений не зовнішніми, а внутрішніми факторами. В даному разі міжнародні гравці, як-от Сполучені Штати, не були каталізаторами змін, а навпаки, саме своєю політикою невтручання посприяли розпаду Югославії.

Розлога стаття Ігоря Піляєва пропонує поглянути на «українську кризу» та збройний конфлікт на Донбасі крізь призму постнекласичної методології. Автор пропонує широке історіософське осмислення природи української кризи, розглядаючи його з культурної та неореалістичної перспективи. Водночас дослідник вдається до аналізу політичного режиму в Україні. Щоправда, цей підхід, як, власне, і саме дослідження автора, лишається в рамках традиційної для пострадянського дискурсу дихотомії «радянське – націоналістичне» та «Схід – Захід». Як аналітична рамка, розгляд України з погляду бінарних опозицій не дозволяє вповні оцінити культурну й лінгвістичну різноманітність України з позитивної перспективи, обмежуючи оптику аналітиків. Тим не менше, автор виходить із пропозиціями, які б дозволили вибудувати нову систему міжнародної безпеки в Європі й Азії довкола України. Піляєв також наголошує на потенціалі України для успіху трансконтинентального діалогу Азії та Європи.

Олег Бажан та Віктор Трегуб підготували статтю присвячену процесу «третього відродження» Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). Дослідження написано на архівних матеріалах Галузевого Державного Архіву Служби Безпеки України (ГДА СБУ). Дослідники показують як УАПЦ поступово перетворювалася на один із елементів боротьби за незалежність України та відокремлення від релігійного впливу Москви. Автори показали як особистий фактор — бажання духівництва зберегти свої парафії — тісно переплітався з громадською ініціативою та ширшими політичними процесами, що відбувалися в Україні тої пори.

Процес відродження УАПЦ мав під собою потужну громадянську основу, тоді як політичну підтримку від «нової» української еліти він отримав тільки 1990 року, коли народні депутати усвідомили мобілізаційний потенціал релігійного фактору у боротьбі за незалежність. Це дослідження є яскравим прикладом case study. Особливої актуальності воно набуває в контексті «гібридної війни» Росії та України, де православна церква (чи, радше, церкви) відіграє одну зі сфер конфлікту.

Статтю, написану за співавторства Романа Горбика, Яни Примаченко та Юлії Юрчук, зосереджено на проблемі медіатизації сфери публічної історії, що стала трендом у Центральній та Східній Європі. Певною мірою, цьому сприяє позиція уряду Росії, який активно використовує історичні аргументи для виправдання агресивної зовнішньої політики. Виходячи з теорії медіатизації та студій пам'яті, автори розглядають низку відповідних явищ із цілого регіону, перш ніж зосередитися на випадку Лікбезу, громадської ініціативи українських істориків, спрямованої на спростування історичних міфів як в Україні, так і поза нею. Дослідники означають

загальний тренд втрати державою ексклюзивного права на інтерпретацію та репрезентацію історичного минулого. Також автори відзначають, як використання медійних технологій позначається на статусі професійних істориків, що, з одного боку, призводить до розмивання професійних стандартів, а з другого, сприяє безпосередньому доступу виробників «смислів» до цільової аудиторії, де вони вступають в конкурентну боротьбу з іншими акторами, в тому числі і з державою.

Статті, підібрані для цього тематичного числа журналу «Ідеологія і політика», не становлять цілісного нарративу, який би розкрив феномен «оксамитових революцій». Вони лише окреслюють потенційні напрями досліджень і оприявнюють потребу написання транснаціональної історії «довгого 1989 року», історії нескінченного локального кінця історії. Можна сказати, що це число — запрошення до подальшої дослідницької роботи за цією темою.

Теза Френсіса Фукуями про кінець історії вже, здавалося б, давно втратила актуальність. Але якщо це не кінець історії, то що тоді: рімейк, сиквел чи новий розділ? (Tertychnyi 2003). Як розуміти і аналізувати ті процеси, старт яким був покладений 1989 року?

Історія «короткого ХХ століття» сповнена війнами і революціями. Одна за одною розпадалися колоніальні імперії, дискурс емансипації перетворився на глобальний тренд, а «оксамитові революції» 1989 року давали надію на побудову нового — вільнішого та справедливішого — глобального світопорядку. Через тридцять років після падіння Берлінського муру стало очевидним, що остання революція ХХ століття не була аж такою мирною, про що яскраво свідчить приклад Югославії. Здається, можна констатувати, що символічного прощання з імперіалізмом і націоналізмом тоді так і не відбулося.

Глобальна структурна криза, початок якої поклали економічні потрясіння 2008 року, поволі охопила всі сфери життя народів планети. 2014 року в нашому регіоні цю кризу продовжила анексія Криму Росією, що спровокувало найбільшу міжнародну кризу безпеки з часів Другої світової війни у Європі (порівняну з Югославськими війнами). Фактично відбувається спроба ревізії Росією і рядом інших держав наслідків Холодної війни, символічним уособленням якої було повалення Берлінського муру.

Бібліографія:

- Vazhan, Oleh (2020) Від "оксамитових революцій" були захмарні очікування. Це одна з причин, чому сьогодні у Польщі та Угорщині при владі популісти [From Ukr: There were high expectation from "velvet revolutions". That the one of the reason why populist now reign in Poland and Hungary], *Цензор.Нет*, 16 February, https://censor.net.ua/resonance/3175610/vd_oksamitovih_revolvyutsyi_buli_zahmarn_ochkuvanny_a_tse_odna_z_prichin_chomu_sogodn_u_polsch_ta_ugorschin (accessed 16 February 2020)
- Beasley-Murray, Tim. (2013). Ruins and Representation of 1989: Exception, Normality, Revolution. In *The Inhabited Ruins of Central Europe: Re-imagining Space, History and Memory*, Gafijchuk, Dariusz & Sayer, Derek (eds). New York: Palgrave Macmillan, 16–39.

- Fond «Russkiy mir». (2008). Ideologiya Fonda «Russkiy mir» [From Rus: “Russkiy Mir” Foudnation ideology], *Фонд «Русский мир»*, 15 October, <https://russkiymir.ru/fund/> (accessed 15 October 008).
- Fromm, Erich (2018). *Vtecha vid svobody* [From Ukr: *Escape from Freedom*]. Kharkiv: KSD.
- Khavkin, Borys (2010). Ностальгия по сталинской империи в постсоветском дискурсе [From Rus: Nostalgia on Stalin’s empire in post-Soviet discourse], *Forum noveyshey vostochnoevtopeskoj istorii i kultury*, No 1, 185.
- Lyuks, Leonid (2013). Stremlenie “zabytoi chasti” staroho kontinenta k «vozvrashcheniyu v Evropu» na primere posleyaltinskoj Pol’shi, Evromaidana s russkihk evropetsev [Aspiration of “forgotten part” of old continent to “return to Europe” based on the example of post-Yalta Europe, EuroMaidan and Russian Europeans], *Forum noveyshey vostochnoevtopeskoj istorii i kultury*, No 2, 22.
- Tertychnyi, Oleksandr (2003). Fukuyama pomylyvsya: kinets’ istorii vidsuvayut ukrains’ki doslidnyky [From Ukr: Fukuyama was mistaken: the end of history is moved away by Ukrainian researchers], *Дзеркало тижня*, 4 April, https://dt.ua/SCIENCE/fukuyama_pomilivsvya_kinets_istoriyi_vidsuvayut_ukrayinski_doslidniki.html (accessed 4 April, 2003).
- Sereda, Yevhen (2018). Chym bilshe svobody, tym bil’she vsdpovidal’nist’ [From Ukr: The more freedom, the more responsibility], *День*, 11 February, <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/chym-bilshe-svobody-tym-vyshche-vidpovidalnist> (accessed 11 February, 2018).
- Shore, Marcy (2014). Solidarnist’ pryholomshenykh: chomu Pol’shcha rozumie Ukrainu [From Ukr: Marcy Shore The solidarity of stunned: why Poland understans Ukraine?] *historians.in.ua*, 10 May, <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1154-marsi-shor-solidarnist-pryholomshenykh-chomu-polshcha-rozumiie-ukrainu> (accessed 10 May 2014).